

Journal of Iranian Studies
Faculty of Literature and Humanities
Shahid Bahonar University of Kerman
Year 19, No. 37, Summer 2020

**Investigation of the poetics of Faryoumadi
Ibn yamin stanzas ***

**Amin Banitalebi¹
Dr. Esmail Sadeghi²**

1. Introduction

Faryoumadi Ibn Yaman is one of the eminent poets of the eighth century; however, in the field of ode, lyric, elegiac poems, etc., is not the first-ranked poet among other poets of Persian language, but the distinctive point about this poet compared with other poets is his poetic style on ethical and doctrinal themes that often are reflected in his stanzas. Because in Iranian society, especially after the Mongol invasion and afterwards, such poems were so popular, and in a way, traced and revived the ethics of the Iranian damaged society, the audience and critics have given them special value. Allameh Shabli Naamani has said about the value of Ibn Yamin's poetic style: "Ibn Yamin expresses moral poems so well that to this day nobody has come up with such poems, and because of his style, effects on the singer so that these effects are not in the words of others" (Naimani, 1984, 200). Therefore, based on various theories, it is necessary to examine the causes of the effectiveness and power of Ibn Yamin's stanzas. One of these methods and theories is evaluating the poetics of his stanzas. Poetics has a Greek descent, and is the Arabic title of the famous treatise of Aristotle. "In the poetics conceptualization of a work, autonomy and features of its structures has fundamental importance that each work can have its special aesthetic-

---

*Date received: 11/08/2018

Date accepted: 09/11/2019

Email:

aminbanitalebi@yahoo.com

1. 1PhD student in Persian language and literature, Shahrekord University, Iran
(Corresponding author).

2. Assistant Professor of Persian Language and Literature, Shahrekord University, Iran

semantic rules. These special rules, of course, are obtained carefully examining the effect in a holistic glance” (Tavakoli, 2004, 73). In this research, we seek to study and analyze the most important and prominent components in the two aesthetic and semantic realms of Ibn Yamin’s stanzas so that the audience aware when confronted with the poems of such poet, his dominant attitude and worldview, as well as the effect rate of environmental factors on his mind and words.

2. Methodology

In this article, by using a descriptive-analytical method, first, with a general and comprehensive look investigates all stanzas of Faryoumadi Ibn Yamin, then, with a careful look carried out to note and point out the most important and pivotal meanings of poetry and literal device of the poet that has the most frequency and reduplication. Finally, the link between the semantic and aesthetic realms of Ibn Yamin’s stanzas as well as the relationships between these realms with the environment and socio-political situation were analyzed and studied

3-Discussion

3.1. The semantic realm of Ibn Yamin’s stanzas

Persian poetry has been rich since its first evolution and progressive period in terms of possessing precious themes. It is believed that this was the result of the existence of such sources and references in the Pahlavi language and the attention of Persian poets to them (Mahjub, 1993, 89). Also, the interaction with other tribes and the richness of the religious works and sources of the moral and doctrinal themes that their effects have been known since the advent of Persian writings works until the eighth century, has led to the formation of various types of moral and doctrinal poetry in various fields. In the following, we will examine the most significant and prominent meanings of Ibn Yamin's poems.

3.1.1. Abstemiousness and world instability

The most important reasons for this motif is that “this famous speaker was in one of the most turbulent historical periods in Iran, and perhaps his place

of life was more turbulent than other provinces in this land” (Khanlari, 1968, 3) and the difficulty of the poet’s era and the reversal of the norms of society has caused the poet to get away from the world and its criticism. One of the most frequent effects of the world’s instability is the transient of pleasures and troubles that the poet constantly conveys himself to the instability of this situation and not taking seriously the happy and sadness of the world, and this is psychologically a kind of reaction to endure hardship and psychological counterpart with them. Also, addressing the issue of “death” in the criticism of the world is evident in the poem of Ibn Yamin, which has often been viewed by social and doctrinal approach and by hoping to overcome the hardships and transient of the world, accepts the world’s instability.

3.1.2. Complaint and Criticism

Criticism makes the main core of Ibn Yamin’s theories and teachings. Ibn Yamin’s criticisms present the living and alive images of the circumstances of his life. Also, Ibn Yamin’s criticisms are pervasive, sophisticated, and ironic; pervasive because the content of his critical stanzas is remarkable, as well as his critique does not include one person or a particular person, but includes most people in his society and era, which is found a typically state. His criticisms and complaints include criticisms and complaints of the era and fortunes; of ungratefulness the people of highbrow and the prosperity of market the artless people; complaining and criticizing the presence of the envious, the gibbers and the enemies; even the complaint and critique of the admirers.

3.1.3. Forgiveness and enviousness

The lack of generosity and forgiveness is one of the main weaknesses and disadvantages of the poet’s era. The reasons for addressing this issue in Ibn Yamin’s praiseworthy stanzas is that one of the most frequent commendable traits, which the poet always deals with, is his generosity and forgiveness that he, like others, is deprived of such a trait. In these stanzas, on the one hand, in the poet’s mind are depicted the utopia and the ideal city, and on the other hand, social movements are reflected in the depths of history and his era.

3.1.4. Reason and rationalism

Reason and wisdom are very valuable to Ibn Yamin, and he can be called “admirer the intellect” and “rational poet”, but in the poet’s turbulent era in which “Iranian have suffered as much as their past and future history” (Safa, 1991, 1), rationalism is associated with sadness and discomfort and has lost its efficiency and effectiveness.

3.1.5. Taking the opportunity and worth of living

Thinking about taking opportunity and benefit of the world’s opportunities and spending moments of life on pleasure and jollification and unsuspecting yourself from where its beginning and outcome are not apparent, Ibn Yamin’s views on death and ignoring consciously sadness has become the dominant motif of his stanzas, that is, it is due to his rational attitude to the realities of life and how it is easier to go.

3.2. The Aesthetic Realm of Ibn Yamin Stanzas

Poetry, apart from what it says, how it says is tuned with beauty in everything. According to Roland Barth, the literary text is a semiotic device based on a secondary system; the literary text of semiotic device uses the primary system to create a semiotic structure at higher and more complex levels (Shamsa, 2009, 21). In fact, this field is the realm of rhetoric, in which the poet’s efficient and effective literary device should be addressed.

3.2.1. Paradox

The most prominent device used in stanzas of Ibn Yemin is paradox and confrontation. The function of this device is in many cases natural and accessible to the content of poetry and has been covered in all aspects of poetry such as name, verb, adjective, adverb, phrases and sentence structure. One of the reasons for this element returns to its social environment and the poet era; the society that has become anomalous to the norm and worthy of worthlessness.

3.2.2. Simile and allegory

Ibn Yamin in his moral stanzas often expresses the basics and results of practical wisdom in the form of correct allegorical and analogies with rich and stable words and expressions. Most of the similes of Ibn Yamin or “sensible analogies” are that they should be considered as the images of the

depth, because they refer to facts beyond the nature, and their application has had the influence, the image authority, and giving depth to them; Or "Sensory analogies" that are taken from the areas of nature, war, astronomy, aristocratic and mystical elements, respectively. On the other hand, the use of allegory and in some cases fictional parables in the poetry stanzas express the expansive structure of the virtual image that Ibn Yamin uses to explain the thoughts, teach ethics, inform, and prove his claims.

3.2.3. Ambiguity

Another one of the most prominent literary techniques of Ibn Yamin, like other poets of his era, especially Hafiz used artistically and skillfully in his poetry, is "ambiguity", especially "balanced ambiguity" that the poet uses it to seek a multilateral and stable link between the speech words of his consistent and congruence attitude from several aspects of the audience mind to the considered subject.

3.2.4. Allusion

Ibn Yamin has been using the allusion to create the new meanings, imagine and enrich the poetic images, as well as to expend and promote the principles of Islam especially Shi'a, and on the other hand, he has used the religious and epic elements for his petty purposes and interests, such as the praising of admirer, or for a superficial allegory. His allusions are two groups: a) Religious and Qur'an allusions: In the eighth century, with regard to Shi'a movements and the availability of open spaces for the tendency toward Islam specially Shi'a, a poet like Ibn Yamin adapts and arranges verses and anecdotes that this adaptation of the Qur'an, sometimes in the form of words, sometimes covered the Qur'an themes with the theme of Persian poetry, and once had had the allusion to verses and Quran anecdotes that, in addition to the structure of the poetry world created the context of guiding people and strong stimulus for the Shi'a movements, including the leaders. B. National and mythological allusions: Among national and mythological names and personalities, Ibn Yamin refers to Hatam Ta'ei (who is grateful for forgiveness and enviousness) due to the pivotal nature of the issue of forgiveness in stanzas, and Rostam (who personifies power and strength) is specially reminded due to the fatalism and many praises; because

the poet speaks of the power and strength of omen and fortune, and the admirers that outstand in warfare and prowess.

3.2.5. Alliteration

Such device focused on the poet mind, which uses it across multiple stanzas to match his rhymes with other couplet words. Among these congruous words, Ibn Yamin repeats some of the words more than others. For example, absolute pun between the two words “world (universe) and the world (alive)”, which have the central concept of the world’s instability and temporality, or the excessive pun between the two words “Gardon and Don”, which denotes abstemiousness.

4. Conclusion

The central concepts of Ibn Yamin in the semantic realm are the abstemiousness and unstable of the world that one of the most important reasons for this tendency is the unfavorable condition of society. Another notable concept is the lack of forgiveness; it is one of the main weaknesses and disadvantages of the poet’s era. Another concept is the complaints and criticism, which include complaints and criticisms of the era and fortunes, ungratefulness the people of highbrow and the prosperity of market the artless people, the presence of the envious, the gibbers and the enemies; even the admirers. Another issue is the rationalism of Ibn Yamin that he can be called the “admirer of the intellect” and “rational poet”, and ultimately, the time spending and taking the opportunity.

The most pivotal elements of rhetoric in the aesthetic realm of Ibn Yamin are: Paradox, which has been mentioned consciously and skillfully in all aspects of Ibn yamin’s poetry. The purpose of Ibn Yamin in the field of simile and allegory is informing, teaching, preaching, explaining the thoughts, and proving the claims. Among all sorts of ambiguity, “balanced ambiguity” is often used to create artistic ambiguity in poetry, to integrate into the horizontal axis of poetry, to highlight meaning, and to decorate and modernize the word. Ibn Yamin’s allusion is often based on the religion of Islam and Qur'an, and besides that, the national and mythological allusions are also impressive.

His goal to use the allusion device is to create new meanings and to fancy and enrich the poetic images as well as to promote the principles of Islam, especially Shi'a. Finally, Ibn Yamin uses the phonological and musical proportions of words especially alliteration to increase the musical aspect of his speech, creates a meaningful relationship between such phonetic proportions with the desired content.

Keywords: Stanza, Semantic realm, Aesthetic realm, Faryuomadi Ibn Yamin.

References [In Persian]:

- Ahmadi, B. (1992). Structure and text interpretation. (Vol. 2.). Tehran: Markaz.
- Ashoori, D. (2009). Sufism and roguery in Hafez's poetry. Tehran: Markaz.
- Fotouhi, M. (2014). rhetoric of image. Tehran: Sokhan.
- Garavand, A. (2009). The poetics of symbolic tales of the sonnets of Shams. Journal of Explore the book, 10 (18), 121-158.
- Hashemi, A. (2002). The jewel of rhetoric (H. Erfan, Trans.). Qom: Balaghat.
- Homaei, J. (1988). Rhetorical techniques and literary techniques. Tehran: Homa Publishing.
- Ibn Yamin Farimoodi. (n.d.). Book of poems. (H. Bastanirad, Rev.). Sanaee Library.
- Khaleghirad, H. (1997). Poetry parts in Persian poetry. Tehran: Elmi Farhangi.
- Khanlari, P. (1968). Proceedings of the sixtieth year of Ibn Yamin's death. Magazine of Speech, 18 (1).
- Khatib Qazvini, M. (1400 AH.). Explanation in the science of rhetoric. (A. Khafaji, Rev.). Beirut: Publications of the Lebanese Library.
- Lotfi Kashkouei, S. (2016). Analysis comparative of structure and content of the poetry parts of Anvari and Ibn Yamin (Unpublished master's thesis). Valiasr University of Rafsanjan, Rafsanjan, Iran.

- Mahjub, M. J. (1994). Khorasani style in Persian poetry. Tehran: Ferdowsi Jami.
- Nabiloo, A.R., & Dadkhah, F. (2016). The study of poetics of educational poetry in Naser Khosrow's poetry. Educational Literature Research, 8 (29), 1-32.
- Nomani, Sh. (1984). Poetry of Ajam (Vol. 1). (F. Daei Gilani, Trans.).
- Pournandareyan, T. (1996). Travel in May. Tehran: Zemestan.
- Qur'an (2013) translated by Abdullah Yusuf Ali. Ware, Hertfordshire: Wordsworth Editions Limited.
- References [In Arabic]:
- Safa, Z. (1370). History of literature in Iran (Vol. 3). Tehran.
- Shah Hosseini, N., & Falahatkah, F. (1389). The study of poetics of Abdul Razzaq Beyg Danbali in Couplet-poems's Raz and Neyaz & Salim and Solma. Journal of Faculty of Literature and Humanities of Tabriz University, 53 (215), 9-27.
- Shamisa, C. (2009). Contemporary Literature Guide. Tehran: Mitra.
- Shamisa, C. (2012). A fresh look at the rhetoric. Tehran: Mitra.
- Tafazoli, A. (2000). History of Iranian literature before Islam (J. Amouzegar, Rev.). Tehran: Sokhan.
- Tavakoli, H. R. (2005). The text, the look included and poetics of narration. Journal of Art, 59.
- Tavakoli, H. R. (2011). Income on the Qaisar poetics; In remembrance of the twins of the lovers of the world Qaisar Aminpour (Z. Ashrafi, H. Tavakoli & M. Nazari, Rev.). Tehran: Morvarid.

مجله مطالعات ایرانی

دانشکده ادبیات و علوم انسانی

دانشگاه شهید باهنر کرمان

سال نوزدهم، شماره سی و هفتم، بهار و تابستان ۱۳۹۹

بررسی بوطیقای قطعات ابن‌یمین فریومدی*

امین بنی‌طالی (نویسنده مسئول)^۱

دکتر اسماعیل صادقی

چکیده

ابن‌یمین فریومدی، یکی از شاعرانی است که اگرچه در زمینه قصیده، غزل، مثنوی و ... جزء شاعران طراز اول زبان فارسی نیست؛ اما در زمینه قطعات اخلاقی، اندرزی و حکمی از جمله شاعران برجسته ایران محسوب می‌شود. در این پژوهش، جنبه‌های گوناگون و برجسته معناساختی و زیباساختی قطعات این شاعر مورد بررسی قرار گرفته است؛ جنبه‌هایی که در آن بر ریشه یونانی «بوطیقا» تکیه می‌شود؛ یعنی استقلال و ویژگی‌های ساختاری و قواعد زیباساختی - معناساختی اثر. نتیجه پژوهش نشان می‌دهد که رابطه معنادار و استواری میان نگرش و نگارش شاعر وجود دارد و تسلط مفاهیم مرکزی همچون دنیاگریزی، اعتراض، بخشش، خردورزی و اغتمام فرصت بر ذهنیت و جهان‌بینی شاعر، سبب گرایش او به واژگان خاص و شگردهای ادبی ویژه‌ای از جمله تضاد، تشبیه، تمثیل، ایهام تناسب، تلمیح و جناس شده است. روش پژوهش، توصیفی است و نتایج با استفاده از تحلیل بیت‌ها، به شیوه کتابخانه‌ای و سند کاوی بررسی شده‌اند و در پایان، بسامدی از قلمروی زیباساختی قطعات ابن‌یمین ارائه شده است.

واژه‌های کلیدی: قطعه، قلمروی معناساختی، قلمروی زیباساختی، ابن‌یمین فریومدی.

تاریخ پذیرش نهایی مقاله ۱۳۹۸/۰۳/۰۷

aminbanitalebi@yahoo.com

(DOI): 10.22103/jis.2019.12568.1863

* تاریخ دریافت مقاله: ۱۳۹۷/۰۵/۲۰

نشانی پست الکترونیک نویسنده مسئول:

۱. دانشجوی دکترای زبان و ادبیات فارسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه شهرکرد، ایران.

۲. استادیار زبان و ادبیات فارسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه شهرکرد، ایران.

۱. مقدمه

امیر فخرالدین محمود ابن‌امیر یمین‌الدین طغرای مستوفی فریومدی مشهور و متخلص به ابن‌یمین از شعرای خوش‌طبع قرن هشتم است (تولد اواخر قرن هفت - وفات ۷۶۹ ه.ق.). وجه امتیاز این شاعر نسب به شاعران دیگر اشمال شعر اوست بر مضامین اخلاقی و تعلیمی که غالباً در قطعاتش بازتاب یافته‌اند. از آنجا که در جامعه ایرانی، به‌ویژه پس از آسیب مغول و دوران پس از آن، این‌گونه اشعار بسیار مطالبه می‌شده و به‌گونه‌ای اخلاق جامعه آسیب‌خورده ایرانی را ترسیم و احیاء می‌کرده‌است، مخاطبان و منتقدان، ارزش خاصی برای آنها قائل شده‌اند. علامه شبلی نعمانی درباره ارزش سبک شعری ابن‌یمین گفته‌است: «ابن‌یمین، اشعار اخلاقی را به قدری خوب بیان می‌کند که تا به امروز کسی به آن خوبی از عهده برنیامده‌است و چون قال او از حالش حکایت می‌کند، لذا در خواننده اثری دارد که در کلام دیگران نیست» (نعمانی، ۱۳۶۳: ۲۰۰)؛ بنابراین، لازم است بر اساس نظریه‌های گوناگون علل اثرگذاری و قدرتمندی اشعار ابن‌یمین مورد بررسی قرار گیرد.

۱-۱. شرح و بیان مسئله

یکی از روش‌های مهم و اساسی تحلیل و بررسی آثار برجسته، ارزیابی بوئیقای آنهاست. بوئیقا (Poetics)، تباری یونانی دارد و معرب عنوان رساله نام‌آور ارسطوست. در فرهنگ ما کتاب ارسطو و به‌تبع آن مفهوم بوئیقا، فن و صناعت شاعری فهم شده‌است؛ هرچند در سنت یونانی، شعر مفهوم گسترده‌تری داشته و برخی از آثار روایی را در بر می‌گرفته‌است. ارسطو در رساله خود، از قلمرو بلاغت شاعرانه فراتر می‌رود و مباحثی از عناصر داستان و شیوه‌های روایت و به‌ویژه پیرنگ را پیش می‌کشد؛ اما توسع معنایی بوئیقا در عصر ما صورت گرفته‌است. در این برداشت تازه، بر ریشه یونانی بوئیقا تکیه می‌شود؛ یعنی «Poetics» در معنای ساختن و به‌ویژه ساختن در قلمروی زیباشناسی (احمدی، ۱۳۷۰: ۷۰۹). «در تلقی بوئیقای یک اثر، استقلال و ویژگی‌های ساختار آن اهمیت بنیانی دارد؛ اینکه هر اثر می‌تواند قواعد زیباشناختی - معناشناختی مخصوص خود را داشته باشد. این قواعد ویژه البته با بررسی دقیق اثر در نگاهی شامل و کل‌نگر به‌دست می‌آید» (توکلی، ۱۳۸۳: ۷۳). در این پژوهش، ضمن بررسی و تحلیل قطعات ابن‌یمین بر اساس دو قلمروی زیباشناختی و معناشناختی، به پیوند میان آنها نیز توجه شده‌است.

۱-۲. پیشینه پژوهش

در زمینه بررسی بوئیقای آثار گوناگون، پژوهش‌های مختلفی انجام شده‌است؛ از جمله فتوحی در کتاب بلاغت تصویر (۱۳۹۳: ۳۸۷-۳۳۷) به بررسی بوئیقای سوررئالیستی مولوی، بیدل دهلوی و سهراب سپهری پرداخته‌است. در این زمینه، مقالاتی نظیر «درآمدی بر بوئیقای قیصر» (توکلی، ۱۳۹۰: ۲۹۳)؛ «بررسی بوئیقای شعر تعلیمی در اشعار

ناصر خسرو» (نبی لو و دادخواه، ۱۳۹۵: ۳۲-۱)؛ «بررسی بوطیقای عبدالرزاق بیگک دنبلی در مثنوی‌های ناز و نیاز و سلیم و سلمی» (شاه‌حسینی و فلاحت‌خواه، ۱۳۸۹: ۲۷-۹)؛ «بوطیقای قصه‌های رمزی در غزلیات شمس» (گراوند، ۱۳۸۸: ۱۵۸-۱۲۱) منتشر شده‌است. در زمینه بررسی قالب قطعه نیز کتاب *قطعه و قطعه‌سرایی در شعر فارسی* (خالقی‌راد، ۱۳۷۵) چاپ شده‌است؛ همچنین، در بررسی قطعات ابن‌یمین آثاری به نگارش درآمده است؛ از جمله پایان‌نامه‌ای با عنوان *تحلیل تطبیقی ساختاری و محتوایی قطعه‌های انوری و ابن‌یمین* (لطفی کشکوئی، ۱۳۹۵) که نویسنده در آن، به بررسی سه حوزه معنایی، زبانی و ادبی قطعات این دو شاعر پرداخته‌است و وجوه اشتراک و افتراق آنها را به صورت مختصر و گذرا بیان کرده و در پایان به این نتیجه دست‌یافته‌است که مضمون‌پردازی ابن‌یمین متنوع‌تر از انوری در قالب قطعه است و آرایه‌های ادبی ابن‌یمین نیز سهل‌تر و طبیعی‌تر از انوری است؛ اما در این مقاله سعی شده با نگاهی جامع، مهم‌ترین و محوری‌ترین مفاهیم و زیبایی‌های کلامی و نیز چگونی پیوند میان آنها به شکل تحلیلی و عمیق‌تر مورد بررسی قرار گیرد. از این رو، تاکنون پژوهش مستقلی در رابطه با بررسی بوطیقای قطعات ابن‌یمین صورت نگرفته‌است.

۱-۳. ضرورت انجام پژوهش

اصطلاح بوطیقا، بر شالوده درونی و پیوند انداموار اجزای اثر تکیه دارد. پس در نگرش بوطیقای، آثار به معنای دقیق کلمه دارای «ویژگی» اند و این ویژگی آثار را نباید با ایجاد غرابت به صورت مصنوعی و آفرینش سبک ساختگی اشتباه گرفت؛ بلکه آنچه اهمیت دارد استقلال و ویژگی‌های بنیادین ساختار اثر و قواعد برجسته زیباشناختی و معناشناختی آن است. نگارنده با انجام این تحقیق، درصدد است تا با بررسی و تحلیل برجسته‌ترین و اختصاصی‌ترین مؤلفه‌های قلمروی معناشناختی و زیباشناختی (بوطیقا) ابن‌یمین که در واقع هسته اصلی و محور مرکزی تمامی قطعات او هستند، درک جامع‌تر و ژرف‌تری را درباره قطعات شاعر به مخاطب ارائه دهد و همچنین، همبستگی و مناسبات میان لفظ و معنای قطعات شاعر و ارتباط آنها با محیط پیرامونی و وضعیت سیاسی-اجتماعی عصر او را بهتر مشخص سازد.

۲. بحث و بررسی

۲-۱. قلمروی معناشناختی قطعات ابن‌یمین

شعر فارسی از نخستین دوران مرفعی و تکامل خویش از جهت دارابودن مضامین پندآمیز غنی بوده‌است و گمان می‌رود که این امر نتیجه وجود منابع و مآخذی ازین قبیل در زبان پهلوی و توجه شاعران فارسی زبان به آنها بوده باشد (محبوب، ۱۳۷۲: ۸۹).

هم‌چنان که مهم‌ترین بخش ادبیات پهلوی را مضامین اخلاقی تشکیل داده‌است و مشخصه بارز این ادبیات، خصوصاً از جهت تأثیری که بعداً در ادبیات دوران اسلامی در کتاب‌های ادب و اخلاق عربی و فارسی گذاشته‌است، مجموعه اندرزهای آن است. این اندرزهای پهلوی یا از نوع نصایح دینی‌اند یا از نوع حکم عملی و تجربی، که نوع دوم از آنجا که حاصل تجربیات بشری است، در میان ملل مختلف قابل مشاهده‌است. (تفضلی، ۱۳۷۸: ۱۸۰)

برای مثال، جملات و عبارات پندآموز و تعلیمی نقل شده از شاهان و بزرگان ایرانی به‌ویژه اردشیر، انوشیروان و بزرگمهر و نیز مطالبی از قبیل «تأکید بر کم‌توجهی به امور دنیایی و پرداختن به امور معنوی و ذکر اهمیت بخت و تقدیر که از مشخصه‌های اندرزنامه‌های پهلوی مانند مینوی خرد است» (همان: ۱۹۸)، در اشعار شاعران فارسی‌زبان از جمله ابن‌یمین کاملاً قابل پیگیری است؛ همچنین، تعامل با اقوام دیگر و سرشاربودن آثار و منابع دینی از مضامین اخلاقی و تعلیمی که تأثیرشان از بدو پیدایش آثار مکتوب فارسی تا قرن هشتم معلوم است، منجر به شکل‌گیری انواع شعرهای تعلیمی و اخلاقی در زمینه‌های گوناگون شد. قطعه در سنت‌های ادب فارسی، مناسب‌ترین قالب برای طرح و تعلیم مسائل اخلاقی و در نبود قانون مدون، آموزش ارزش‌های اجتماعی بوده‌است. ابن‌یمین از این ظرفیت برای بیان دیدگاه‌هایش دربارهٔ مسائل مذکور به‌خوبی استفاده کرده است که در زیر به بررسی مهم‌ترین و برجسته‌ترین آنها می‌پردازیم.

۲-۱-۱. دنیاگریزی و ناپایداری دنیا

از مهم‌ترین دلایل این درونمایه، این است که «این سخنور نامدار در یکی از آشفته‌ترین دوره‌های تاریخی ایران قرار داشت و شاید محل زندگی او از ولایت‌های دیگر این سرزمین پر آشوب‌تر بوده» (خانلری، ۱۳۴۷: ۳) و سختی روزگار شاعر و واژگونی هنجارهای جامعه سبب روی‌گردانی شاعر از دنیا و نکوهش آن شده‌است. یکی از جلوه‌های پُرسامد ناپایداری دنیا، گذرابودن خوشی‌ها و ناخوشی‌هاست که شاعر دائماً خود را به ناپایداری این اوضاع و جدی‌نگرفتن غم و شادی دنیا دل‌داری می‌دهد و این امر از لحاظ روانی، نوعی واکنش به‌منظور تحمل سختی‌ها و مقابلهٔ روانی با آنهاست. از جمله رویکردهای شاعر به این مقوله، تکرار بسیار فعل «گذشتن» و مشتقات آن در صفحات ۳۳۱، ۳۲۶، ۳۲۸، ۳۶۲، ۳۷۰، ۳۷۱، ۳۶۲، ۲۲۷، ۳۷۲، ۳۸۴، ۳۸۶، ۴۱۰ و ... است:

بر ما چو دور خرمی بگذشت و آمد وقت غم   دل شاد باید داشتن کان هم نپاید، بگذرد

(ابن‌یمین، بی تا: ۳۶۲)

ای دل غم جهان مخور این نیز بگذرد   دنیا چو هست بر گذر این نیز بگذرد

(همان: ۳۷۰)

ذکر صفاتی نظیر: ظلم پرور (همان: ۳۱۲)، پُرفن (همان: ۳۱۳)، سخت کوش سست وفا (همان: ۳۱۴)، قاتل (همان: ۳۱۵)، فرینده (همان: ۳۱۸)، خاکدان دنی (همان: ۳۲۱)، سیه کار (همان: ۳۲۴)، سفله طبع (همان: ۳۲۵)، بی وفای هرزه گرد (همان: ۳۲۶)، بی سروپا و بی ثبات (همان: ۳۲۹)، نیک بدمهر و سخت کینه توز (همان: ۳۴۴)، شמוש (همان: ۳۷۰)، شعبده باز (همان: ۳۸۲) و ... که صفاتی منفی در نکوهش فلک و روزگار هستند، یکی از نمودهای دنیازدگی و دنیاگریزی شاعر است.

پرداختن به مسئله «مرگ» هنگام نقد و نکوهش جهان در شعر ابن یمن مشهود است؛ همان گونه که فلاسفه و عرفایی چون خیام و عطار هم که نکوهش دنیا درونمایه اصلی اشعارشان است، مرگ اندیش بوده اند. مرگ در قطعات ابن یمن همراه با نگاهی سرشار از پندآموزی و عبرت اندوزی است. انسان در زندگی باید به گونه ای رفتار کند که در هنگام مرگ، دعای خیر مردم با او قرین گردد:

تا زنده ای مدار ز احداث دهر باک
بیرون ز مرگ سهل بود جمله حادثات
(ابن یمن، بی تا: ۳۵۰)

وقت رفتن چو رسد نیز چنان باید رفت
که ز بیگانه و از خویش دعایی ارز
(همان: ۳۷۷)

ابن یمن در قطعات خود غالباً به مرگ با رویکردی اجتماعی و تعلیمی نگریسته است و به امید رفع سختی ها و گذرایی جهان، ناپایداری جهان را می پذیرد و مرگ را امری طبیعی می انگارد و چندان نگاه عرفان مآبانه، الهیاتی و فلسفی به آن نداشته است و اگرچه زندگی دنیایی منتهی به مرگ را سرشار از غم و اضطراب می بیند، اما ناپایداری این وضعیت و تغییر و تحولات پیاپی در عرصه جامعه همچنان نور امید و روحیه بردباری را در وجود شاعر زنده نگه داشته است:

چون سرانجام زین خرابه رباط
رخت بر بست بایدت ناکام
پس همان به بود که واو وداع
متصل باشدت به سین سلام
(ابن یمن، بی تا: ۴۶۷)

۲-۱-۲. شکایت و انتقاد

اصولاً قطعه قالبی است که بسیاری از شاعران از طریق آن به انتقاد از اوضاع سیاسی، اجتماعی، اقتصادی، فرهنگی و ... پرداخته اند. شاعرانی نظیر انوری، سیف فرغانی، خاقانی شروانی، کمال الدین اسماعیل و ... از این قالب برای انتقاد بسیار استفاده کرده اند. بر این اساس، انتقاد، هسته اصلی و اساس نظریات و تعلیمات ابن یمن را تشکیل می دهد و در کلیه قطعات به طور آشکار روح اعتراض و عصیان از وضع زمان و شکایت و نفرت از اولیای امور و فقهای متعصب به چشم می خورد. انتقادهای ابن یمن، تصاویری زنده و جاندار را از

اوضاع و احوال محیط زندگانی او ارائه می‌دهند؛ زیرا «رابطه نزدیکی میان واقعیت‌گرایی شاعران و انتقادهای اجتماعی آنان وجود دارد. معمولاً هر چه شاعر قطعه‌سرا واقع‌بین‌تر و مردمی‌تر باشد، انتقادهای اجتماعی و سیاسی بیشتری دارد» (خالقی‌راد، ۱۳۷۵: ۲۵)؛ همچنین، انتقادهای ابن‌یمین فراگیر، پخته و کنایه‌آمیز است؛ فراگیر از این جهت که مضمون قطعات انتقادی او قابل توجه است و همچنین انتقادهای او شامل یک نفر یا شخص خاصی نیست، بلکه شامل اکثر افراد جامعه و عصر خود است که حالتی تیبیکال یافته‌است و در واقع، نوعی از نهی از منکر و هدایت است که ممکن است گروهی از مردم را متنبه و بیدار کند. بیشتر انتقادهای او شامل موارد زیر است:

۱-۲-۱- شکایت و انتقاد از روزگار و بخت:

ما را شکایتی است ز گردون دون نواز
کان را چو دور او سر و پای پدید نیست
(ابن‌یمین: بی تا: ۳۵۱)

۱-۲-۲- شکایت و انتقاد از قدرشناسی مردم از اهل فضل و هنر و رونق بازار
بی‌هنران:

آنچه با جاهلان سفله دهند
با بزرگان نکته‌دان ندهند
گنج و دولت دهند نادان را
با هنرپیشه نیم‌نان ندهند
(همان: ۳۷۴)

۱-۲-۳- شکایت و انتقاد از حضور حاسدان، طاعنان و دشمنان:

حاسد بدسگال باری کیست
او به میزان من چه می‌سنجد
زود باشد که ماهی کلکم
چون ز رو خونس از جگر هنجد
(همان: ۳۸۰)

۱-۲-۴- شکایت و انتقاد از ممدوحان: اکثر این شکایت‌ها به دلیل بهره‌نیافتن و نرسیدن شاعر به خواهش‌ها و تقاضای‌های کم‌ارزش خود، مثل شراب (۱۵ مورد)، وجه معاش و مستمری و حق خدمت (۱۰ مورد)، اسب (۵ مورد)، غلام، پوستین و بارانی و ... بیان می‌شوند و معمولاً چنین شکایت‌هایی، با چاشنی طنز و کنایه، تأثیر بیشتر و استوارتری در مخاطب می‌گذارد:

وعده را چون ندیدم انجازی
راستی را خرد بر آنم داشت
که بگویم که من به دولت تو
چون تو صدها چنین توانم داشت

(ابن‌یمین: بی تا: ۳۴۵)

۲- ۱- ۳. بخشش و بخل

فقدان کرم و بخشش، موضوعی است که از اصلی‌ترین ضعف‌ها و معایب روزگار شاعر به شمار می‌رود و ابن‌یمین فراوان این موضوع را چه در قطعات مدحی و چه غیرمدحی (۳۶۸، ۳۶۹، ۳۶۰، ۳۶۱، ۳۵۷، ۳۴۹، ۳۳۴، ۳۳۵، ۳۵۲، ۳۸۳، ۳۷۴ و ...) در مقایسه با دیگر معایب گسترش داده‌است؛ موضوعی که همانند عنقا ناپدید است:

ابن‌یمین کرم مطلب در جهان که آن عنقای مغرب است که جایی پدید نیست
(ابن‌یمین: بی تا: ۳۵۲)

و خیالی پوچ و غیرواقعی است:

هرجا که صیت مکرمت آنجا قوی‌ترست آواز طبل و حسرت روباه بیش نیست
(همان: ۳۴۹)

در مقابل، جای آن را خست و بخل و خودخواهی گرفته‌است و هیچ نشانی از انسان بخشنده و دستگیر وجود ندارد و به فرض وجود چنین شخصی هم، بخشش و کرم او همراه با منت و آزار است و یا اینکه بخشش را جزء اسراف کاری و نشانه کم‌خردی می‌شمارد: نبود هرچه کند اهل کرم بی‌توجیه چه توان کرد که آن نزد بخیل اسراف است

حاسد مسرف اگر گفت چه غم کابن‌یمین نشمرد جود ز اسراف گرش انصاف است
(همان: ۳۵۷)

نگاه منتقدانه و نکوهش‌آمیز ابن‌یمین به انباشت ثروت در بسیاری از قطعات نمایان می‌شود که در تقابل با عدم بخشش قرار می‌گیرد. انسان مال‌اندوز، نه خود را بهره‌مند از منافع مالش می‌سازد و نه دیگران را و مصداق این آیه شریفه قرآن می‌شود: «وَلَا يَحْسَبَنَّ الَّذِينَ يَبْخُلُونَ بِمَا آتَاهُمُ اللَّهُ مِنْ فَضْلِهِ هُوَ خَيْرًا لَّهُمْ بَلْ هُوَ شَرٌّ لَّهُمْ سَيُطَوَّقُونَ مَا بَخُلُوا بِهِ يَوْمَ الْقِيَامَةِ» (آل عمران / ۱۸۰):

فاقه را کرده باشد استقبال هر که ممسک بود به وقت حیات
در جهان می‌زید چو درویشان بی‌نوا تا رسد زمان وفات
زو حساب توانگران خواهند چون در آید به عرصه عرصات
(ابن‌یمین، بی تا: ۳۴۸)

یکی از جلوه‌های پرداخت ابن‌یمین به موضوع کرم و بخشش، در قطعات مدحی نمودار می‌شود؛ زیرا یکی از پربسامدترین صفات ممدوح که همواره شاعر به آن پرداخته، کرم و بخشش اوست که او نیز همچون دیگران از چنین صفتی محروم و بی‌بهره است. در واقع، این قطعات مدحی ابن‌یمین از یک سو، مدینه فاضله و شهر آرمانی موجود در ذهن او را تصویر می‌کند و از سوی دیگر، جریان‌های اجتماعی اعماق تاریخ و عصر او را منعکس

می‌نماید و در این زمینه، شاهد اندوه زیاد شاعر نسبت به زمانه و عصر خویش هستیم که همواره نگاه حسرت‌آمیزی به ممدوحانی دارد که در گذشته با کرم و بخشش خودشان حامی شاعران و هنرمندان بودند. این مسئله او را از بسیاری از شاعران مداح متمایز می‌کند. به نظر می‌رسد ممدوحانی که اقتدار و ثروت پادشاهان گذشته را نداشته‌اند، از هیبت و شکوه لازم نیز برخوردار نبوده‌اند؛ چنان‌که شاعر به خود اجازه می‌دهد آنها را نکوهش کند. همچنین، این امر ثابت می‌کند که چگونه حاکمان ولایات مال‌اندوز و بی‌بهره از اقتدار، حساسیتشان نسبت به قضاوت شاعران و مردم کم شده‌است و در تحلیل ادب سیاسی و ساختار قدرت در اعصار مختلف، به‌ویژه پس از مغول، مسئله مهمی به شمار می‌آید.

جمعی که شاعران جهانشان ستوده‌اند   کنز قدر پای بر سر افلاک سوده‌اند

آیین‌ه‌وار خاطر اصحاب فضل را   از زنگ غم به صیقل احسان زدوده‌اند

روزی ز مردمی به سر انگشت مکرمت   بندی ز کار خسته دلی برگشوده‌اند

گویی نبوده‌اند و گر نیز نبوده‌اند   با فضل و با هنر از جهانشان ربوده‌اند

ممسک به نام نیک شده ضابط جهان   آری بخیل را لقبی درفزوده‌اند

(ابن‌یمین، بی تا: ۳۷۹)

۲- ۱- ۴. عقل و خردگرایی

عقل و خرد در نزد ابن‌یمین بسیار ارزشمند است و او را می‌توان «ستایشگر عقل» و «شاعر خردگرا» نامید؛ شاهد این ادعا، وجود صفات و توصیفات است که وی از خرد و عقل ارائه می‌دهد؛ از جمله: قاضی (همان: ۳۱۲)، استاد (همان: ۳۱۳)، امام (همان: ۳۲۳)، راهنما (همان: ۳۳۲)، مدبر کار (همان: ۳۷۴)، بیدار دل پیر مجرد و پیر کار (همان: ۳۸۱)، نصیح (همان: ۳۶۱)، پیر هدایتگر (همان: ۳۵۱) و ... خرد، ابزار و سنگ محک گرانمایه‌ای است که انسان از طریق آن درستی را از نادرستی تشخیص می‌دهد و همواره مورد مشورت خواهی شاعر است:

جستم ز پیر عقل درین باب اشارتی   تا چیست آنکه درد مرا موجب دواست

(ابن‌یمین، بی تا: ۳۵۴)

مرسان غم به دل هیچ کس و شاد بزی   عقل باید که همه جای امامت باشد

(همان: ۳۸۶)

اما گاهی این قوه هدایتگر و ارزشمند نیز در هنگامه و هیاهوی روزگار شاعر، عاجز و ناکارآمد می‌شود:

گفتم به عقل جان بیرم از ره مخوف   زیرا چو عقل راهنمایی پدید نیست

دیدیم و آزموده به کرات حال عقل   زو نیز هم اصابت رای پدید نیست

(همان: ۳۵۱)

در عصر پر آشوب شاعر که در آن «ایرانیان به اندازه تمام تاریخ گذشته و آینده خود رنج کشیده‌اند» (صفا، ۱۳۷۰: ۱)، عقل‌گرایی و خردگرایی همراه با غم و ناراحتی است. درونمایه‌ای که در شعر شاعران دیگر قرن هشتم، همچون حافظ و عبید زاکانی نیز بسامد بالایی دارد:

عقل و غم را به هم گذاشته‌اند   وز حماقت همیشه دلشاداند

هر کجا عقل هست شادی نیست   عقل و غم هر دو توأمان زادند

(ابن‌یمین، بی تا: ۳۸۰)

۲-۱-۵. اغتنام فرصت و ارزش عمر

ابن‌وقت‌بودن ابن‌یمین در جای‌جای قطعاتش مشاهده می‌شود؛ در واقع، اندیشه اغتنام فرصت و بهره‌مندی از فرصت‌های دنیایی و اینکه لحظات عمر را صرف عیش و نوش و مستی کردن و خود را بی‌خبر گذاشتن از جایی که آغاز و انجام آن آشکار نیست، جایگاه خاصی در اشعار ابن‌یمین دارد. این اندیشه، در پی دیدگاه‌های ابن‌یمین درباره مرگ و آگاهانه ندیده‌گرفتن غم‌ها تبدیل به درونمایه غالب قطعات او شده است؛ یعنی ناشی از نگرش منطقی او به واقعیت‌های زندگی و چگونگی گذران آسوده‌تر آن است. این موضوع، در صفحاتی نظیر ۳۲۹، ۳۴۰، ۳۳۸، ۳۳۵، ۳۳۶، ۳۵۶، ۴۵۳، ۴۵۴، ۴۶۰، ۳۵۳ و ... دیده می‌شود؛ برای مثال:

ای دل اگر روزی دو سه دنیا نباشد بر مراد   خوش باش کاحوال جهان زان سان که آید بگذرد
بگذار گیتی را و زو بگذر چو دانی این قدر   کز ما در آن کو در جهان روزی بزاید بگذرد

(ابن‌یمین، بی تا: ۳۶۲)

انسان نباید غم گذشته را بخورد:

چیزی که رفت رفت مکن یاد ازو   زیرا که تازه کردن غم کار عقل نیست

(همان: ۳۳۸)

در قطعه‌ای دیگر به بیان بهینه و مفید‌گذراندن عمر می‌پردازد و ضایع کردن عمر را کار جمادات می‌داند که درک و شعوری از نیک و بد ندارند:

نکند عمر خویش ضایع   هر که در عقل او قصوری نیست

هرچه او را جماد می‌شمرند   هیچش از نیک و بد شعوری نیست

همچنان از جماد دوری نیست

آدمی نیز اگر به هرزه زید (همان: ۳۵۵)

نکته قابل توجه در پایان بررسی قلمروی معناشناختی ابن‌یمین این است که او تنها به بیان تئوریک فضایل و رذایل اخلاقی نمی‌پردازد؛ بلکه «این گزاره‌های شاعرانه هم بازگفت حکمت نظری و هم حکمت عملی یا جهان‌بینی و حکمت اخلاقی همساز با آن است» (آشوری، ۱۳۸۸: ۲۱۷). برای مثال، وی سازگاری را در هر موقعیتی جایز نمی‌داند؛ اگرچه هیچ امری نیکوتر و پسندیده‌تر از سازش و سازگاری نیست:

سازشی کز وی نباشد هیچ خوش‌تر درجهان   گر خرد نپسنددش ناسازگاری خوش‌ترست
(ابن‌یمین، بی‌تا: ۳۴۳)

یا تواضع را که سبب عزت و بزرگی انسان می‌شود، در برابر هر کس جایز نمی‌شمارد:
تواضع بود با بزرگان ادب   بود با فرومایگان مسکنت

(همان: ۳۴۹)

یا اینکه انسان در هر موردی باید حد و اندازه هر چیز را رعایت کند:
به زیارت بر اصحاب مناصب کم رو   گر نخواهی که ز اعزاز تو چیزی کاهند
(همان: ۳۷۳)

باده دور به اندازه دهند ای هشیار   بیشتر خواستن از غایت مستی باشد

(همان: ۳۶۵)

۲-۲. قلمروی زیباشناختی قطعات ابن‌یمین

شعر جدا از آنکه چه می‌گوید، در تمام آنکه چگونه می‌گوید نیز با زیبایی گره می‌خورد. به گفته رولان بارت، متن ادبی یک دستگاه نشانه‌شناختی مبتنی بر نظام ثانویه است؛ یعنی متن ادبی دستگاه نشانه‌شناختی نظام اولیه را به کار می‌گیرد تا یک ساخت نشانه‌شناختی در سطوح عالی‌تر و پیچیده‌تری به وجود بیاورد (شمیسا، ۱۳۸۸: ۲۱). درحقیقت، این میدان، قلمروی بلاغت است که آشکارا منشأ زیباشناختی دارد و هر شعری در این زمینه با زیبایی نسبت می‌یابد؛ بنابراین، در قلمروی بلاغت باید به صنایع ادبی کارآمد و مؤثر شاعر پرداخته شود و اگر صناعت را به معنی تکنیک در نظر بگیریم؛ یعنی چیزی فراتر از بهره‌مندی از صنایع بدیعی یا مجموعه تسلط هنرمند بر ابزارهای کار او، تلاش ابن‌یمین همواره بر این بوده‌است تا ارتباط لفظی و معنایی میان شگردهای شعری خود را حفظ کند. در زیر صنایع برجسته و پرکاربرد قطعات ابن‌یمین که نقش مهمی در بیان عقاید و اندیشه‌های شاعر داشته، بررسی شده‌اند.

۲-۲-۱. تضاد

برجسته‌ترین صنعت به کاررفته در قطعات ابن‌یمین، تضاد و مقابله‌گویی است. این صنعت در همه قطعات شاعر به‌طور آگاهانه و هنرمندانه ذکر شده‌است. عملکرد این صنعت در بسیاری موارد طبیعی و در اختیار محتوای شعر است. این صنعت در همه ابعاد شعری وی، مانند اسم، فعل، صفت، قید، عبارت‌ها و ساختار جمله‌ها فراافکنده شده‌است:

روز و شب من یکی است بر ره ظلمت ز نور صبح دوم از ضمیر همدم شام منست
(ابن‌یمین، بی تا: ۳۲۳)

سرور کند به لطف وز پا افکند به عنف این است عادتش ز وی اینها عجیب نیست
(همان: ۳۵۸)

می‌توان گفت که یکی از علل برجستگی این عنصر در شعر ابن‌یمین، به محیط اجتماعی و زمانه او بازمی‌گردد؛ جامعه‌ای که ضدهنجار به هنجار و ضدارزش به ارزش تبدیل شده است و همین‌طور عکس این قضیه. گونه گسترش‌یافته از این تضادگویی‌ها در صنعت «مقابله» دیده می‌شود که یا دو مصراع یا دو نیم‌پاره نیم‌مصراع با یکدیگر در تقابل هستند:

یا از آن سربلند گردد دوست یا کند پایمال دشمن را

(ابن‌یمین، بی تا: ۳۱۳)

آب انگور نکو خور که مباحست و حلال آب زمزم نخوری بد که حرامت باشد
(همان: ۳۸۶)

۲-۲-۲. تشبیه و تمثیل

ابن‌یمین در قطعات اخلاقی خود، غالباً مبانی و نتایج حکمت عملی را در قالب تشبیهات و تمثیلات بدیع و با الفاظ و تعبیرات پربار و استوار بیان می‌کند. در واقع، در نظر او «تصویر، کارکرد تقریری و توضیحی دارد و در خدمت اندیشه است و وظیفه آرایش اندیشه را بر دوش می‌کشد» (فتوحی، ۱۳۹۳: ۲۳). اکثر تشبیه‌های ابن‌یمین یا تشبیه‌های معقول به محسوس‌اند که به گفته خطیب قزوینی «از کارهای تشبیه، یکی آن است که ما معانی را با آن تعقیب می‌کنیم؛ یعنی تشبیه برای معنا می‌آید و آن را حمایت می‌کند» (خطیب قزوینی، ۱۴۰۰: ۳۲۹) و چنین تشبیهی مناسب مضمون‌سازی‌هایی است که شاعر قطعه‌سرا برای تأیید آموزه‌های خود به کار می‌برد:

صیقل رایت به انوار یقین روشن کند هر که را آینه دل تیره از زنگ شکی است
(ابن‌یمین، بی تا: ۳۴۷)

پیوسته در زمانه ز خیل سخای تو پشت سپاه فاقه چو اکنون شکسته باد

(همان: ۳۷۸)

این گونه تصاویر را در زمره تصاویر اعماق باید شمرد؛ زیرا به حقایق فراتر از پوسته طبیعت اشارت دارد و کاربرد گسترده چنین تشبیه‌هایی از سوی ابن‌یمین، باعث تأثیر و اقتدار تصویر و عمق‌بخشی به آنها شده‌است. علاوه بر تشبیه‌های عقلی به حسی، تشبیه‌های حسی به حسی نیز چشمگیر است که به ترتیب از حوزه‌های طبیعت، جنگ، نجوم، عناصر اشرافی و عرفانی گرفته شده‌اند. چنین تصاویری غالباً دویبعدی و به سهولت قابل درک‌اند؛ مثل:

ابر نیسان کفش فیاض بادا آن چنانک   یابد از وی غنچه لب‌های خندان تربیت

(ابن‌یمین، بی تا: ۳۵۹)

زنگار و خون گرفته و سر با سر آژده   چشم و دل عدوش چو بادام و پسته باد

نی‌های نیزه‌های سپاه مظفرش   در جویبار دیده اعداش رسته باد

(همان: ۳۶۷)

از طرفی دیگر، کاربرد بسیار تمثیل و در مواردی تمثیلات داستانی در مقطعات شاعر، بیانگر ساخت گسترده‌تری از تصویر مجازی است؛ مثلاً در قطعه‌ای بیست و پنج بیتی ابن‌یمین با آوردن قصه‌ای از حضرت عیسی (ع) پیامی اخلاقی و هشداردهنده به انسان‌ها می‌دهد:

شنیدم که عیسی علیه‌السلام   تضرع‌کنان گفت کای کردگار

جمال جهان فریبنده را   چنانک آفریدی به چشمم درآر

برین آرزو چندگاهی گذشت   همی کرد روزی به دشتی گذار

زنی را در آن دشت از دور دید   نه اغیار با او رفیق و نه یار ...

(ابن‌یمین، بی تا: ۴۲۱)

در این داستان، اجزایی مانند زن، انتظار، فریبندگی، عیناکی و خونریزی، چندشوهری، زشت‌رویی و ... در یک طرف، و پیام اخلاقی که حذر و پرهیز از دنیای فریبنده و خونریز است، در طرف دوم قرار می‌گیرد. این گونه تمثیلات اخلاقی در قطعات ابن‌یمین بسیار دیده می‌شود؛ از جمله در صفحات ۳۵۴، ۳۶۲، ۳۶۳، ۳۷۳، ۳۳۸، ۳۳۷، ۳۲۸، ۳۳۴ و ... ابن‌یمین با استفاده از این دو ابزار (تشبیه و تمثیل)، قصد توضیح و تشریح اندیشه، آموزش اخلاق و آگاهی‌رسانی و اثبات دعاوی خویش دارد. به چنین تصاویری که به قصد اثبات و تقریر یک معنا یا موضوع آفریده می‌شود، «تصویر اثباتی» می‌گویند (فتوحی، ۱۳۹۳: ۶۰).

۲-۲-۳. ایهام

یکی دیگر از برجسته‌ترین شگردهای ادبی ابن‌یمین که به تبع شاعران عصر خود از جمله حافظ به صورت هنرمندانه و ماهرانه از آن استفاده کرده، «ایهام» است. ایهام «کلمه‌ای است در کلام که حداقل به دو معنی به کار رفته باشد» (شمیسا، ۱۳۹۰: ۱۲۴). در میان انواع این صنعت ادبی، «ایهام تناسب» جایگاه و اهمیت ویژه‌ای در قطعات شاعر دارد. در تعریف آن آمده است: «آن است که الفاظ جمله در آن معنی که مراد گوینده است با یکدیگر متناسب نباشند؛ اما در معنی دیگر تناسب داشته باشند» (همایی، ۱۳۶۷: ۲۷۲). ابن‌یمین با کاربرد برجسته ایهام تناسب (۳۸۰، ۳۷۹، ۳۳۵، ۳۴۴، ۳۷۶، ۳۸۶، ۳۴۸، ۳۵۱، ۳۵۲، ۳۳۱، ۳۲۲، ۳۷۹ و ...) به دنبال برقراری پیوندی چندجانبه و استوار بین واژگان سخن است تا از نگرش تناسب‌آمیز و اتحادساز خود از چندین بُعد ذهن مخاطب را به موضوع مطرح‌شده معطوف دارد. از نمونه‌های زیبا و برجسته‌تر کاربرد چنین صنعتی می‌توان به موارد زیر اشاره کرد:

یعنی سوی عزیز جهان کرم شوم
کز جور وی زر مصری به من رسد
(ابن‌یمین، بی تا: ۳۷۲)

واژه «عزیز» از یک سو لقب پادشاهان سرزمین مصر است که با واژه مصر تناسب ایجاد کرده است و از سوی دیگر، در معنای مورد نظر ممدوح و محبوب شاعر به کار رفته است. همچنین، بیان کرم و بخشندگی در کنار این واژگان یادآور بخشش و نیکی حضرت یوسف (ع) در حق اقوام خود است و ذکر واژه «جور» بیانگر ظلم و ستمی است که در حق حضرت یوسف شده است و واژه «زر» نیز بیانگر فروش حضرت یوسف در ازای مقداری ناچیز به رئیس کاروان است؛ بنابراین، کلیه واژگان این بیت پیوندی مستحکم و چندجانبه با هم دارند که منجر به انسجام در محور افقی شعر شده است.

ابن‌یمین تو را چه نظر می‌کند به مهر
محمود باش عاقبت عنصری تو راست
(همان: ۳۴۸)

در بیت بالا، برای واژه محمود می‌توان سه معنا در نظر گرفت: یکی، سلطان محمود که در ارتباط با عنصری شاعر هم‌عصر اوست؛ دیگری، به معنای نیکو خصال است که با واژه مهر ارتباط می‌یابد و در نهایت، اسم ابن‌یمین است که با اسم وی که در آغاز بیت ذکر شده هماهنگی دارد. در واقع، معنای بسیار در لفظ اندک ارائه می‌گردد که از یک سو، سبب برجستگی لفظ و معنی می‌شود و از سوی دیگر، ایجاز حاصل از آن ذهن خواننده را به خود معطوف می‌سازد.

هر کجا میزان عدل شاملت شاهین نمود
از سر گنجشک عاجز ظلم باشه باز کرد
(همان: ۳۶۵)

«میزان» هم در معنای اندازه و هم در معنای ترازوست. «شاهین» هم در معنی نوعی پرنده شکاری است و هم در مفهوم شاهین ترازو. «باز» از یک سو نوعی پرنده شکاری است و در مفهوم مورد نظر به معنی جدا و خلاص کردن است که هدف شاعر از کاربرد همه این مفاهیم، برجسته‌سازی آگاهانه معنا و بروز مفاهیم متعدد از کلمات و برجستگی محتوایی بیت است.

چون شمع آسمان به جهان نور در دهد   پروانه از ضمیر منیر تو جسته باد
(همان: ۳۶۷)

واژه «پروانه» از یک سو به معنای نوعی حشره است که در سنت ادبی «شمع و پروانه» نماد عاشق و معشوق هستند و گونه‌ای تناسب با یکدیگر دارند و از سوی دیگر، معنای اجازه و رخصت حضور می‌دهد که معنای مورد نظر شاعر است. باید گفت که هدف شاعر از به کارگیری ایهام تناسب در این بیت و امثال آن، تزئین، نوسازی و هنرمندانه‌تر کردن سنن ادبی و کلمات متعارف و کلیشه‌ای است.

بر اساس مطالب مذکور، کارکردهای ایهام تناسب در قطعات ابن‌یمین غالباً بر محور ایجاد ایهام هنری در شعر، انسجام‌بخشی در محور افقی شعر، برجسته‌سازی معنا و تزئین و نوسازی کلام است.

۲-۲-۴. تلمیح

در اصطلاح بدیع تلمیح آن است که «گوینده در ضمن کلام به داستانی یا مثلی یا آیه و حدیثی معروف اشاره کند» (همایی، ۱۳۶۷: ۳۲۸). این صنعت، یکی از شگردهای برجسته ابن‌یمین در بیان و تفهیم مطالب خود است که در چند دسته زیر قابل بررسی است:

۲-۲-۴-۱. تلمیحات دینی و قرآنی

هر شعری خاستگاهی دارد و آینه معرفت شاعر و جامعه و اندیشه‌ای است که شاعر در بستر آن زاده می‌شود و به بلوغ می‌رسد. خاستگاه شناختی شاعر فریومدی، اندیشه اسلامی و گرایش شیعی است که در سراسر اشعار او جریان دارد. در عصر ابن‌یمین با توجه به نهضت‌های شیعه و همچنین فراهم بودن فضای باز برای گرایش به اسلام و به‌ویژه شیعه، شاعران به دنبال پرداختن به آیات و احادیث و اشعار و امثال عربی و آوردن معنی آنها و سرودن شعرهای ملمع بودند. ابن‌یمین نیز به نیکویی به اقتباس و تضمین و تنظیم آیات و احادیث پرداخت که این اقتباس از قرآن، گاه به صورت درج کلمه است، گاه مضامین قرآنی را جامه شعر پارسی پوشانده و زمانی تلمیح به آیات و حکایات قرآنی داشته است که بر روی هم سیمای شاعر شیعی را به خواننده ارائه می‌دهد که علاوه بر بنای دنیای شعر، بستری از هدایت مردم و محرکی قوی برای نهضت‌های شیعی از جمله سربداران به وجود می‌آورد. در بیت‌های زیر، انگیزه‌های شیعی ابن‌یمین دیده می‌شود:

چون ذوالفقار سرور نام‌آوران علی بشکست و پاره پاره شد از دور روزگار
(ابن‌یمین، بی تا: ۴۰۷)
گر جهل با غناست همه عاران کس با فقر ساختیم که فخر محمدست
است (همان: ۳۳۲)

در قطعاتی نیز ابن‌یمین به کلیت یا گوشه‌ای از داستان‌های قرآنی یا داستان‌های پیامبران اشاره می‌کند که موجب غنای معنوی آنها شده است:

یأجوج ظلم راه نیابد به سوی خلق تا در جهان ز عدل تو سدی بود سدید
(ابن‌یمین، بی تا: ۳۶۶)
در جهان عدلت چو موسی تا ید بیضا نمود گوسفند از گرگ بیند مهربانی شعیب
(همان: ۳۲۰)

۲-۲-۴-۲. تلمیحات ملی و اسطوره‌ای

ابن‌یمین ضمن کاربرد بسیار تلمیحات قرآنی و اسلامی، از تلمیحات ملی و اسطوره‌ای هم استفاده گسترده‌ای کرده است. کاربرد اسامی‌ای مانند: جمشید و جم و جام، حاتم طایی، رستم، سیمرغ و عنقا، اسفندیار، کسری، زال، نوشیروان، ایرج، اسکندر و ... که در میان این اسامی، حاتم طایی (که زبانزد بخشش و کرم است) به دلیل محوری بودن موضوع کرم و بخشش در قطعات و رستم (که مظهر قدرت و نیرومندی است) به دلیل تقدیرگرایی و مدحیات فراوان، کاربرد بیشتری نسبت به سایر اسامی دارند؛ زیرا شاعر از قدرت و نیرومندی طالع و بخت و ممدوحانی که در جنگجویی و دلاوری سرآمد هستند، بسیار یاد می‌کند:

وانکه تا ذاتش به رادی در جهان مشهور گشت شد جهان را ذکر جود حاتم طایی ز یاد
(ابن‌یمین، بی تا: ۳۷۷)

چو رستم زمانه به دستان گشاد دست اسفندیار رویتن از وی امان نیافت
(همان: ۳۲۵)

ابن‌یمین از یک سو، تلمیح را در جهت خلق معانی تازه و خیال‌انگیزتر کردن و غنی‌ساختن تصاویر شعری و همچنین گسترش و تبلیغ مبانی اسلام و به‌ویژه شیعه به کار برده است و از سوی دیگر، عناصر دینی و حماسی را در خدمت اغراض و اهداف ناچیز خویش، مانند مدح ممدوح یا در حد یک مشبه‌به یا تمثیل سطحی به کار می‌برد و آن حالت تقدس و شکوه این عناصر را نادیده می‌گیرد و گاهی حریم‌های دینی و آیینی را به زیر پا می‌افکند.

۲-۲-۵. جناس

ابن‌یمین به تناسب‌های آوایی و موسیقایی الفاظ توجه چشمگیری دارد و در میان انواع صنایع لفظی، بسیار به جناس و انواع آن توجه دارد؛ درواقع این صنعت بر اساس «شبهت دو لفظ در گفتار و تفاوت آن در معناست» (هاشمی، ۱۳۸۱: ۴۱۹) و غالباً شاعر تلاش می‌کند که دو رکن جناس را در کنار یکدیگر به کار ببرد که در اصطلاح بلاغت به آن صنعت «ازدواج» می‌گویند؛ برای مثال:

هر کو درین زمانه طلبکار منصبی است   هیچ از نصاب عقل مر او را نصیب نیست
گردون نسب نپرسد و هست از حسب ملول   پیروز روز آنکه حسب و نسب نیست
(ابن‌یمین، بی‌تا: ۳۵۸)

این شگرد آنچه‌ان ذهن شاعر را به خود معطوف کرده است که با استفاده از آن در سراسر چندین قطعه از جمله در صفحات ۳۱۹، ۳۷۲، ۳۹۶، ۴۲۶ و ... قافیه‌های خود را با سایر کلمات بیت متجانس می‌کند. در میان این واژگان متجانس، ابن‌یمین تعدادی از واژگان را بیش از سایرین تکرار می‌کند. در واقع، جناس در قطعات ابن‌یمین تنها جنبه موسیقایی ندارد؛ زیرا «زیبایی جناس تنها در بعد موسیقایی آن نیست؛ چراکه اساساً صورت و معنی رابطه متقابل دارند و گاه مرز قاطعی میان لفظی و یا معنوی بودن آرایه‌های ادبی نمی‌توان یافت» (پورنامداریان، ۱۳۷۴: ۲۵). برای مثال، جناس مرکب بین «دونان و دو نان» را که برگرفته از گرایش او به امور دنیوی است، در صفحات ۳۲۳، ۳۵۴، ۳۳۴، ۳۳۳، ۳۹۰ و ... تکرار می‌کند که علاوه بر جناس، واج‌آرایی حروف «د، ا، ن» هم در این بیت قابل مشاهده است:

چو دونان درین خاکدان دنی   مباح از برای دو نان مضطرب
(ابن‌یمین، بی‌تا: ۳۲۱)
جناس تام بین دو واژه «جهان (دنیا) و جهان (جهنده)» که در صفحات ۳۲۶، ۳۳۵، ۳۸۰، ۴۰۰، ۴۳۷، ۴۸۷ و ... کاربرد یافته است، نیز در خدمت مفهوم مرکزی قطعات ابن‌یمین یعنی ناپایداری و گذرایی دنیاست:
جهان جهان را به شادی گذار   مکن خویشتن را به غم مضطرب
(همان: ۳۲۲)

کاربرد بسیار جناس زاید بین دو واژه «گردون و دون» در صفحات ۳۴۸، ۳۴۴، ۳۵۱، ۳۹۴، ۳۹۰، ۴۳۷، ۴۵۷ و ... بیانگر غلبه نگرش دنیازدگی و دنیاگریزی در قطعات شاعر است. در مصراع نخست بیت زیر، گردندگی و دورانی آسمان با تکرار واج «گ» در ذهن متداعی می‌شود و آمیزه‌ای زیبا از جناس و واج‌آرایی ایجاد شده است:

چه گویم گردش گردون دون را که خس را بر سر اوج آسمان برد
(همان: ۳۷۸)

ترکیبات دیگر چون: فرق فرقدین (همان: ۳۸۶)، بکر فکر (همان: ۳۷۵)، عقال عقل (همان: ۳۳۸)، ندیده بدیده رخ فرخت (همان: ۳۴۴)، خاطر عاطر (همان: ۳۴۹)، عرصه عرصات (همان: ۳۴۸)، ضمیر منیر (همان: ۳۶۷) و ... همگی نشانگر توجه خاص ابن‌یمین به بخش موسیقایی و تناسب‌های آوایی بین حروف و کلمات است. در پایان، برای تأیید، روشنگری و درک بهتر قلمروی زیباشناختی قطعات ابن‌یمین و مطالب ذکرشده، نموداری از تحلیل و ارزیابی ۱۵۰ قطعه (که شامل ۷۶۰ بیت است) آورده شده است:

صنعت ادبی	تضاد	تشبیه		تمثیل		ایهام		تلمیح	جناس	جمع کل بیت‌ها
		حسی به حسی	عقلی به حسی	تناسب	سایر ایهام‌ها	دینی	ملی			
تعداد	۱۸۰	۱۰۰	۱۰۴	۴۹	۲۳	۲۵	۲۴	۱۳	۸۵	۷۶۰
بسامد	٪ ۲۳/۶	٪ ۲۶/۸	٪ ۶/۴	٪ ۶/۳	٪ ۴/۸	٪ ۱۱/۱				

۳. نتیجه‌گیری

بر اساس مطالب ذکرشده، می‌توان گفت که ابن‌یمین در قلمروی معناشناختی قطعات خود، نگاه ویژه و گسترده‌ای به برخی از مفاهیم داشته‌است؛ از جمله، دنیاگریزی و ناپایداری دنیا که از مهم‌ترین دلایل این گرایش، وضعیت نامطلوب جامعه است. مفهوم برجسته دیگر، عدم بخشش و بخل است؛ موضوعی که از اصلی‌ترین ضعف‌ها و معایب روزگار شاعر است و ابن‌یمین به طور گسترده این موضوع را چه در قطعات مدحی و چه غیرمدحی پرورش داده‌است. مفهوم دیگر، شکایت و انتقاد است؛ انتقاد، اساس نظریات ابن‌یمین را تشکیل می‌دهد و شامل شکایت و انتقاد از روزگار و بخت، از قدرشناسی اهل فضل و هنر و رونق بازار بی‌هنران، از حضور حاسدان و دشمنان، و از ممدوحان می‌شود. موضوع دیگر، عقل‌گرایی و خردگرایی ابن‌یمین است که او را می‌توان «ستایشگر عقل» و «شاعر خردگرا» نامید و درنهایت، ابن‌وقت بودن و غنیمت شمردن زمان نیز از مضامین اصلی قطعات او به شمار می‌رود.

در قلمروی زیباشناختی، بلاغت ابن‌یمین در خدمت محتواست و بر اساس نوع محتوا، عنصر بلاغی خاصی برجسته و مؤکد می‌گردد؛ از جمله، تضاد که در همه ابعاد شعری ابن‌یمین به‌طور آگاهانه و با مهارت تمام ذکر شده‌است. هدف ابن‌یمین در زمینه تشبیه و تمثیل، آگاهی‌بخشی و آموزش و موعظه، توضیح و تشریح اندیشه و اثبات دعاوی است. در میان انواع ایهام در قطعات ابن‌یمین، «ایهام تناسب» جایگاه ویژه‌ای دارد و کارکردهای آن غالباً در جهت ایجاد ابهام هنری در شعر، انسجام‌بخشی در محور افقی شعر، برجسته‌سازی معنا و تزیین و نوسازی کلام است. تلمیحات ابن‌یمین، غالباً برگرفته از دین اسلام و قرآن است و در کنار آن، تلمیحات ملی و اسطوره‌ای نیز چشمگیر است. هدف او از کاربرد صنعت تلمیح، خلق معانی تازه و خیال‌انگیزتر کردن و غنی‌ساختن تصاویر شعری و همچنین گسترش و تبلیغ مبانی اسلام و به‌ویژه شیعه است. در هایت، ابن‌یمین از تناسب‌های آوایی و موسیقایی الفاظ به‌ویژه جناس استفاده می‌کند تا ضمن افزایش جنبه موسیقایی سخن خود، رابطه‌ای معنادار را میان چنین تناسب‌های آوایی با محتوای مورد نظر، ایجاد کند.

کتابنامه

- قرآن کریم
- آشوری، داریوش. (۱۳۸۸). *عرفان و رندی در شعر حافظ*. چاپ هشتم. تهران: مرکز.
- ابن‌یمین فریومدی. (بی‌تا). *دیوان اشعار*. به تصحیح و اهتمام حسینعلی باستانی‌راد. تهران: انتشارات کتابخانه سنایی.
- احمدی، بابک. (۱۳۷۰). *ساختار و تأویل متن*. جلد ۲. تهران: مرکز.
- پورنامداریان، تقی. (۱۳۷۴). *سفر در ده*. تهران: انتشارات زمستان.
- تفضلی، احمد. (۱۳۷۸). *تاریخ ادبیات ایران پیش از اسلام*. به کوشش زاله آموزگار. چاپ سوم. تهران: سخن.
- توکلی، حمیدرضا. (۱۳۹۰). *دروآمدی بر بوطیقای قیصر؛ در یادمان همزاد عاشقان جهان قیصر/امین پور*. به کوشش زیبا اشرفی و حمیدرضا توکلی و مهدیه نظری. تهران: انتشارات مروارید.
- توکلی، حمیدرضا. (۱۳۸۳). «متن، نگاه شامل و بوطیقای روایت». *فصلنامه هنر*. شماره ۵۹.
- خالقی‌راد، حسین. (۱۳۷۵). *قطعه و قطعه‌سرایی در شعر فارسی*. تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
- خانلری، پرویز. (۱۳۴۷). «مجموعه مقالات ششصدمین سال درگذشت ابن‌یمین». *مجله سخن*. دوره ۱۸، شماره اول.

- خطیب قزوینی، محمدبن عبدالرحمن. (۱۴۰۰.ق.). **الایضاح فی علوم البلاغه**. شرح و تعلیق عبدالمنعم خفاجی. بیروت: منشورات دارالکتاب اللبنانی.
- شاه حسینی، ناصرالدین و فلاح خواه، فرهاد. (۱۳۸۹). «بررسی بوطیقای عبدالرزاق بیگ دنبلی در مثنوی‌های ناز و نیاز و سلیم و سلمی». **نشریه دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه تبریز**. سال ۵۳، شماره ۲۱۵، صص ۹-۲۷.
- شمیسا، سیروس. (۱۳۹۰). **نگاهی تازه به بدیع**. چاپ چهارم از ویراست سوم. تهران: میترا.
- شمیسا، سیروس. (۱۳۸۸). **راهنمای ادبیات معاصر**. چاپ دوم. تهران: میترا.
- صفا، ذبیح‌الله. (۱۳۷۰). **تاریخ ادبیات در ایران**. جلد ۳. تهران: فردوس.
- فتوحی، محمود. (۱۳۹۳). **بلاغت تصویر**. چاپ سوم. تهران: سخن.
- گراوند، علی. (۱۳۸۸). «بوطیقای قصه‌های رمزی غزلیات شمس». **فصلنامه کاوش‌نامه**. سال دهم، شماره ۱۸، صص ۱۲۱-۱۵۸.
- لطفی کشکوئی، سمیه. (۱۳۹۵). **تحلیل تطبیقی ساختاری و محتوایی قطعه‌های انوری و ابن‌بیمین**. پایان‌نامه کارشناسی ارشد زبان و ادبیات فارسی. دانشگاه ولی عصر (عج) رفسنجان.
- محجوب، محمدجعفر. (۱۳۷۲). **سبک خراسانی در شعر فارسی**. تهران: فردوسی جامی.
- نبی‌لو، علیرضا و دادخواه، فرشته. (۱۳۹۵). «بررسی بوطیقای شعر تعلیمی در اشعار ناصر خسرو». **پژوهش‌نامه ادبیات تعلیمی** (پژوهش‌نامه زبان و ادبیات فارسی). دوره ۸، شماره ۲۹، صص ۱-۳۲.
- نعمانی هندی، شبلی. (۱۳۶۳). **شعر العجم**. ترجمه فخر داعی گیلانی. جلد ۱. چاپ دوم. تهران: دنیای کتاب.
- هاشمی، احمد. (۱۳۸۱). **جواهر البلاغه**. ترجمه و شرح حسن عرفان. چاپ سوم. قم: نشر بلاغت قم.
- همایی، جلال‌الدین. (۱۳۶۷). **فنون بلاغت و صناعات ادبی**. چاپ چهارم. تهران: نشر هما.

پروہشگاہ علوم انسانی و مطالعات فرہنگی
پرتال جامع علوم انسانی